

Study of genetic parameters for agronomic traits affecting seed yield in some sesame (*Sesamum indicum*) genotypes

Sepideh Ghotbzadeh-Kermani

Assistant Professor, College of Research Technology Institute of Plant Production, Afzalipour Research Institute, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran. Email address: sp.ghotbzadeh@gmail.com

Ghodratollah Saeidi

*Corresponding Author: Professor, Department of Agronomy and Plant Breeding, College of Agriculture, Isfahan University of Technology, Isfahan, Iran. Email address: gsaeidi@cc.iut.ac.ir

Mohammad Reza Sabzalian

Professor, Department of Agronomy and Plant Breeding, College of Agriculture, Isfahan University of Technology, Isfahan, Iran. Email address: sabzalian@gmail.com

---

Abstract

Objective

This study was conducted to investigate genetic variation for more important agronomic traits and seed yield components of sesame, including days to maturity, plant height, shoot diameter, number of fruiting branches per plant, number of capsules per plant, number of seeds per capsule, 1000-seed weight, and seed yield per plant.

Materials and Methods

Twenty-eight sesame genotypes with diverse geographical origins were evaluated in a randomized complete block design with two replications under two humidity conditions —normal and water stress—, over two years at the Research Farm of Isfahan University of Technology. Two irrigation regimes were defined as a percentage of the maximum allowable depletion (MAD) of soil moisture. Analysis of variance was performed to assess the effect of genotype, irrigation regimes, years, and their interactions on the traits. Additionally, the phenotypic and genetic coefficient of variation, along with broad-sense heritability, were estimated for each trait.

Results

The phenotypic and genetic coefficients of variation revealed a high level of phenotypic and genetic variation for seed yield, number of seeds per plant, number of capsules per plant, and

number of fruiting branches per plant. These results indicate the high genetic potential of the studied genotypes for genetic improvement of the traits. Conversely, the traits of days to maturity, plant height, capsule diameter, and 1000-seed weight exhibited lower genetic variation. The estimated broad-sense heritability indicated a higher contribution of genetic factors in controlling days to maturity, number of fruiting branches, and number of capsules per plant. Consequently, it appears that selection can effectively improve these traits and seed yield in breeding programs. The results identified that the genotypes Golpayegan 1 and Golpayegan 4 are promising candidates for mechanized harvesting under both humidity conditions. These genotypes exhibit desirable traits such as lower plant height and branching, as well as a higher shoot diameter. Furthermore, genotypes of Golpayegan 1, Varamin 2822, and Markazi 1 were recognized as high-yielding genotypes. These findings indicate that the studied genotypes have a high potential to be used in selection programs for improving seed yield and other agronomic traits in both soil moisture conditions.

Conclusion

The genotype Golpayegan 1 was identified as a high-yielding genotype with favorable characteristics for mechanized harvesting, making it suitable for integration into sesame breeding programs. Moreover, given the higher broad-sense heritability for number of capsules per plant and the number of fruiting branches per plant, these traits appear to be reliable indicators for indirect selection aimed at enhancing seed yield in sesame breeding programs.

Keywords: Drought stress, Phenotypic and Genetic Coefficient of Variation, Selection, Heritability.

Paper Type: Research Paper.

Citation: Ghotbzadeh-Kermani Sepideh, Saeidi Ghodratollah, Sabzalian Mohammad Reza. (2025) Study of genetic parameters for agronomic traits affecting seed yield in some sesame (*Sesamum indicum*) genotypes. *Journal of Genetics and Plant Breeding* 2 (1), 43-66.

Journal of Genetics and Plant Breeding 2 (1), 43-66. DOI: 10.22103/gpb.2024.23161.1007

Received: December 1, 2024.

Received in revised form: February 5, 2025.

Accepted: February 6, 2025.

Published online: April 6, 2025.

Publisher: Research and Technology Institute of Plant Production, Afzalipour Research Institute, Shahid Bahonar University of Kerman and Iranian Genetics Society.

© the authors

مطالعه پارامترهای ژنتیکی صفات زراعی موثر بر عملکرد دانه در برخی از ژنوتیپ‌های کنجد (*Sesamum indicum*)

 سپیده قطب زاده کرمانی

استادیار، پژوهشکده فناوری تولیدات گیاهی، پژوهشگاه افصلی پور، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه:
sp.ghotbzadeh@gmail.com

 قدرت الله سعیدی

*نویسنده مسئول: استاد، گروه تولید و ژنتیک گیاهی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه صنعتی اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه:
gsaeidi@cc.iut.ac.ir

 محمدرضا سبزیان

استاد، گروه تولید و ژنتیک گیاهی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه صنعتی اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه:
sabzalian@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۱ تاریخ دریافت فایل اصلاح شده نهایی: ۱۴۰۳/۱۱/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۸

چکیده

هدف: مطالعه حاضر به منظور بررسی میزان تنوع و سهم عوامل ژنتیکی و غیر ژنتیکی در کنترل برخی از صفات مهم کنجد شامل روز تا رسیدگی، ارتفاع بوته، قطر ساقه، تعداد انشعاب میوه دهنده در بوته، تعداد کپسول در بوته، تعداد دانه در کپسول، وزن هزار دانه و عملکرد دانه در بوته انجام گرفت.

مواد و روش‌ها: ۲۸ ژنوتیپ مختلف کنجد با منشا جغرافیایی متفاوت به صورت طرح بلوک کامل تصادفی با دو تکرار در دو محیط رطوبتی نرمال و تنش رطوبتی در دانشگاه صنعتی اصفهان-مزرعه لورک طی دو سال زراعی ارزیابی شد. دو رژیم آبیاری بر اساس حداکثر تخلیه رطوبتی مجاز (درصد) تعیین شد. ضمن انجام تجزیه واریانس و مقایسه میانگین، بررسی ضرایب تنوع فنوتیپی، ژنتیکی و وراثت پذیری عمومی صفات نیز انجام شد.

نتایج: بررسی ضرایب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی نشان داد که تنوع زیادی برای صفات عملکرد دانه، تعداد دانه در کپسول، تعداد کپسول و تعداد انشعاب میوه دهنده در بوته وجود دارد در حالی که ژنوتیپ‌های مورد مطالعه از نظر زمان رسیدگی، ارتفاع بوته و وزن هزار

دانه تنوع کمی داشتند. وراثت پذیری صفات مورد مطالعه نیز نشان داد که زمان رسیدگی، تعداد انشعاب میوه دهنده و تعداد کپسول در بوته از وراثت پذیری بالایی برخوردارند و با توجه به سهم بیشتر عوامل ژنتیکی در کنترل این صفات، انتظار می‌رود که انتخاب برای این صفات موجب افزایش عملکرد دانه در هر دو محیط نرمال و تنش رطوبتی شود. با توجه به ارتفاع بوته و تعداد انشعاب میوه‌دهنده کمتر و قطر ساقه بیشتر، لاین‌های گلپایگان ۱ و ۴ برای هر دو محیط رطوبتی به‌عنوان لاین‌های مطلوب‌تر برای تولید و برداشت مکانیزه معرفی می‌شوند و لاین‌های گلپایگان ۱، ورامین ۲۸۲۲ و مرکزی ۱ نیز به‌عنوان ژنوتیپ‌های پر محصول در هر دو محیط رطوبتی شناسایی شدند.

نتیجه‌گیری: لاین گلپایگان ۱ علاوه بر مناسب بودن برای برداشت مکانیزه، از ارقام پر محصول در این مطالعه بود که می‌تواند در برنامه‌های اصلاح آتی مد نظر قرار گیرد. همچنین صفات تعداد کپسول در بوته و تعداد انشعاب میوه‌دهنده با توجه به وراثت‌پذیری بالا و سهم بیشتر عوامل ژنتیکی در کنترل آن‌ها می‌توانند به‌عنوان شاخص‌های انتخاب در گزینش غیرمستقیم برای عملکرد دانه کنجد در برنامه‌های اصلاحی استفاده شوند.

کلیدواژه‌ها: تنش خشکی، ضرایب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی، گزینش، وراثت‌پذیری.

نوع مقاله: پژوهشی.

استناد: قطب زاده کرمانی سپیده، سعیدی قدرت‌الله، سبزه‌علیان محمدرضا (۱۴۰۴) مطالعه پارامترهای ژنتیکی صفات زراعی موثر بر عملکرد دانه در برخی از ژنوتیپ‌های کنجد (*Sesamum indicum*). مجله ژنتیک و به‌نژادی گیاهی، ۲(۱)، ۴۳-۶۶.

Publisher: Research and Technology Institute of Plant Production,

Afzalipour Research Institute, Shahid Bahonar University of Kerman and

Iranian Genetics Society

© the authors

مقدمه

کنجد گیاهی با رشد نامحدود، تابستانه، پهن برگ و دیپلوئید ($2n = 26$) متعلق به خانواده پدالیاسه (Pedaliaceae) و جنس سزاموم (*Sesamum*) می‌باشد. در این جنس ۳۶ گونه وجود دارد که فقط یک گونه هندی آن به نام ایندیکوم (*indicum*) زراعی و از ارزش اقتصادی برخوردار است (Gunstone 2011). کنجد یکی از مهمترین گیاهان دانه روغنی قدیمی و دارای ارزش دارویی زیاد می‌باشد و روغن دانه آن از روغن‌های نیمه خشک و با مرغوبیت زیاد است. لذا به دلیل کیفیت عالی و داشتن روغنی با مزه خوب و بوی مطبوع، این دانه را ملکه دانه‌های روغنی می‌نامند (Pusadkar et al. 2015). در ایران نیز برای آن ارزش غذایی زیادی قائل بوده و از قدیم آن را روغن پهلوانی نام‌گذاری کرده‌اند. دانه کنجد ۵۵ درصد روغن و ۲۰ درصد پروتئین دارد و به‌خاطر مقادیر زیاد روغن، یکی از مهمترین محصولات دانه روغنی در جهان است و تنها منبع پروتئینی است که از نظر میزان سولفور از جمله اسیدهای آمینه ضروری، غنی است (Shyu & Hwang 2002). اسیدهای چرب اصلی روغن کنجد شامل اولئیک (۳۲-۵۴ درصد)،

لینولئیک (۳۵-۵۹ درصد)، پالمیتیک (۱۱-۱۰ درصد) و استارئیک (۵-۷ درصد) می‌باشند (Parsaeian et al. 2011; Mohammadi & Prasanna 2003). در ضمن روغن کنجد دارای دو لیگنان اصلی به نام‌های سزامین و سزامولین است (Kamal-Eldin & Appelqvist 1994) که طی پروسه تهیه روغن، سزامولین آن می‌تواند به دیگر لیگنان‌هایی مثل سزامول، سزامینول و دایمر سزامول تبدیل شود. این ترکیبات نقش مهمی در پایداری اکسیداتیو روغن کنجد دارند (Fukuda et al. 1986; Xu et al. 2005).

تنش‌های محیطی، از مهمترین عوامل کاهش دهنده عملکرد گیاهان زراعی هستند. چنانچه تنش‌های محیطی وجود نمی‌داشت، عملکردهای واقعی باید برابر با عملکردهای بالقوه گیاهان می‌بود. خشکی از جمله تنش‌های غیر زنده است که به‌عنوان مهمترین عامل محدود کننده رشد و تولید گیاهان زراعی در اکثر مناطق دنیا از جمله ایران شناخته شده است. شناسایی و تولید ارقامی با عملکرد بالا و قابل قبول در شرایط رطوبتی متفاوت از اهداف مهم اصلاحی، خصوصاً در مناطق خشک و نیمه خشک است و اصلاح و تولید این ارقام که دارای عملکرد بالا و ثبات عملکرد در محیط‌های با آبیاری کمتر باشند، می‌تواند به افزایش تولید روغن در کشور و همچنین توسعه کشت گیاه کنجد در مناطق کم آب ایران کمک کند. در ضمن لازمه طراحی یک برنامه موفق اصلاحی برای تولید ارقام اصلاح شده، وجود تنوع ژنتیکی کافی و آگاهی از نحوه توارث و عمل ژن‌ها برای صفات مهم و مورد نظر می‌باشد که امکان طبقه‌بندی و شناسایی ژنوتیپ‌هایی که امکان استفاده موثر از آن‌ها در برنامه‌های اصلاحی آتی وجود دارد را فراهم می‌کند (Mohammadi & Prasanna 2003). لازم است این مطالعات ژنتیکی در محیط‌های مختلف و به‌طور هدفمند انجام شود تا امکان بررسی پایداری و آثار متقابل آن‌ها با محیط که از جنبه‌های مهم مطالعات ژنتیکی و اصلاحی می‌باشد، فراهم شود. برای تعیین میزان تنوع می‌توان از ضرایب تنوع ژنتیکی و فنوتیپی استفاده کرد. زمانی که تنوع ژنتیکی در جامعه بیشتر باشد، بازدهی انتخاب بیشتر خواهد بود و شناسایی ژنوتیپ‌های مطلوب از نامطلوب راحت‌تر انجام می‌شود (Subhashchandra et al. 2010). وراثت‌پذیری خیلی بالایی (بالتر از ۸۰ درصد) یک صفت، گزینش برای آن صفت را ساده‌تر و موثرتر می‌کند و این به‌دلیل سهم کمتر عوامل محیطی در بروز آن صفت است (Singh et al. 1990). از طرف دیگر وراثت‌پذیری بیشتر از ۶۰ درصد، معمولاً پیشرفت ژنتیکی بالایی (۱۰ درصد را به‌دنبال دارد) (Pearson et al. 2007).

اگرچه افزایش عملکرد دانه از عمده‌ترین اهداف به‌نژادی در کنجد می‌باشد، اما عملکرد دانه، صفتی کمی بوده و توسط تعداد زیادی ژن کنترل می‌شود. همچنین وراثت‌پذیری این صفت به‌دلیل اثر متقابل ژنوتیپ و محیط پایین است. بنابراین انتخاب بر اساس عملکرد دانه در جهت بهبود آن به در نسل‌های اولیه برنامه‌های به‌نژادی که تعداد ژنوتیپ‌ها زیاد بوده و ارزیابی ژنوتیپ‌ها به صورت آزمایش‌های تکراردار صورت نمی‌گیرد، ممکن است بازده ژنتیکی مطلوبی نداشته باشد (Anbanandan et al. 2009). ولی انتخاب بر اساس صفات مرتبط با عملکرد که دارای دقت بیشتر اندازه‌گیری، وراثت‌پذیری نسبتاً بالا و در عین حال ساده‌تر هستند، ممکن است راه بهتری برای غربالگری جوامع گیاهی و بهبود عملکرد دانه باشد (Babar et al. 2007). نتایج برخی از پژوهش‌ها نشان داده که در شرایط آبیاری مطلوب، بین عملکرد زیستی، شاخص برداشت، درصد باروری، ارتفاع بوته و عملکرد دانه همبستگی ژنتیکی

بالایی وجود دارد (Singh & Singh 2005). در آزمایشی Mansouri & Soltani Najafabadi (2021) نشان دادند که تجزیه رگرسیون عملکرد دانه بر اساس صفات مختلف فنولوژیک و اجزای عملکرد گویای اثر معنی‌دار و مثبت صفات طول شاخه فرعی زاینده و تعداد دانه در کپسول در شرایط نرمال و صفت طول شاخه فرعی زاینده در شرایط کم آبی بر عملکرد دانه بود. همچنین نتایج مطالعه آن‌ها بیانگر تغییر اولویت‌بندی گیاه کنجد از جهت تخصیص مواد فتوسنتزی به اندام‌ها و مخازن مختلف در شرایط تنش بود. به طوری که رجحان اول گیاه در هر دو شرایط نرمال و کمبود آب اختصاص مواد فتوسنتزی به شاخه‌های فرعی بود و در شرایط کم آبی، افزایش وزن دانه مورد توجه بیشتری بوده است.

هدف اصلی این پژوهش بررسی تنوع و ارزیابی وراثت‌پذیری عمومی صفات مهم زراعی و اجزای عملکرد دانه وابسته به عملکرد دانه کنجد در دو شرایط رطوبتی مختلف بود. انجام این تحقیق می‌تواند راهگشای افزایش عملکرد دانه کنجد در شرایط کم آبی باشد و از طرفی نتایج علمی و همچنین مواد ژنتیکی حاصل از این پروژه می‌تواند در سایر مطالعات ژنتیکی و اصلاحی مورد استفاده قرار گیرد.

مواد و روش‌ها

در این مطالعه ۲۸ ژنوتیپ کنجد (جدول ۱) در دو شرایط رطوبتی (نرمال و تنش) برای دو سال متوالی در مزرعه ارزیابی شدند. بذور ژنوتیپ‌های (لاین‌ها و ارقام) مورد استفاده از بخش تحقیقات دانه‌های روغنی موسسه تحقیقات اصلاح و تهیه نهال و بذر کرج و مراکز تحقیقات فارس و دزفول تامین گردید. ژنوتیپ‌های دارای شماره‌های موقتی Tn از مواد ژنتیکی مربوط به بانک ژن کشور می‌باشند. علاوه بر لاین‌های داخلی، شش لاین خارجی از کشورهای آسیایی هند، چین، پاکستان، عراق و حاشیه مدیترانه نیز در این پژوهش استفاده شد. اسامی و مشخصات ژنوتیپ‌های مذکور در جدول ۱ آورده شده است.

این تحقیق در مزرعه تحقیقاتی دانشگاه صنعتی اصفهان واقع در ۴۰ کیلومتری جنوب غربی اصفهان در منطقه لورک نجف‌آباد (با عرض جغرافیایی ۳۲ درجه و ۳۲ دقیقه شمالی و طول جغرافیایی ۵۱ درجه و ۲۲ دقیقه شرقی، ۱۶۳۰ متر ارتفاع از سطح دریاها) آزاد، میانگین دمای سالانه ۱۴/۵ درجه سانتی‌گراد و ۱۴۰ میلی‌متر بارندگی سالانه طی دو سال زراعی (۱۳۹۳-۱۳۹۴) انجام شد. عملیات آماده سازی بستر کاشت در اواسط اردیبهشت ماه هر سال صورت گرفت و ۲۸ ژنوتیپ در دو محیط با آبیاری نرمال و کم آبیاری به طور جداگانه، در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار در سال اول و دو تکرار در سال دوم کشت و ارزیابی شدند. هر واحد آزمایشی در این مطالعه شامل دو ردیف کاشت ۱/۵ متری با فاصله ردیف ۵۰ سانتیمتر و فاصله بوته در ردیف برابر ۷-۵ سانتیمتر بود (Islam et al. 2016).

جدول ۱. نام و مشخصات لاین‌های کنجد ارزیابی شده در این پژوهش

Table 1. Names and characteristics of sesame lines evaluated in this research

منشا جغرافیایی	کد شناسایی	ژنوتیپ	منشا جغرافیایی	کد شناسایی	ژنوتیپ
Geographical origins	Code	Genotype	Geographical origins	Code	Genotype
ایران - خراسان	15	بیرجند ۶	ایران - خوزستان	1	Tn234
Iran-Khorasan		Birjand 1	Iran-Khozestan		
پاکستان	16	پاکستانی ۲	پاکستان	2	پاکستانی
Pakistan		Pakistanian 2	Pakistan		Pakestaniaian
هند	17	پنجاب	حاشیه مدیترانه	3	M556
India		Punjab	Mediterranean border		
ایران - کرمان	18	جیرفت ۲	هند	4	هندی
Iran-Kerman		Jiroft 2	India		Indian
چین	19	چینی	ایران - اصفهان	5	ورامین ۲۸۲۲
China		Chinese	Iran-Isfahan		Varamin 2822
ایران - فارس	20	شیراز ۱۰	ایران - خوزستان	6	Tn240
Iran-Fars		Shiraz 10	Iran-Khozestan		
ایران - فارس	21	شیراز ۵	ایران - ناشناخته	7	یکتا
Iran-Fars		Shiraz 5	Iran-unknown		Yekta
ایران - فارس	22	شیراز ۸	ایران - فارس	8	داراب ۱
Iran-Fars		Shiraz 8	Iran-Fars		Darab 1
ایران - اصفهان	23	گلپایگان ۳	عراق	9	عراقی ۲۲
Iran-Isfahan		Golpayegan 3	Iraq		Iraqian 22
ایران - اصفهان	24	گلپایگان ۱	ایران - اصفهان	10	اردستان ۴
Iran-Isfahan		Golpayegan 1	Iran-Isfahan		Ardestan 4
ایران - اصفهان	25	گلپایگان ۴	ایران - اردبیل	11	اولتان
Iran-Isfahan		Golpayegan 4	Iran-Ardabil		Oltan
ایران - اصفهان	26	مبارکه ۴	ایران - خوزستان	12	اهواز ۱
Iran-Isfahan		Mobarakeh 4	Iran-Khozestan		Ahvaz 1
ایران - مرکزی	27	مرکزی ۱	ایران - خوزستان	13	اهواز ۷
Iran-Markazi		Markazi 1	Iran-Khozestan		
ایران - مازندران	28	ناز تک شاخه	ایران - بوشهر	14	برازجان
Iran-Mazandaran		Naz-single branch	Iran-Bushehr		Borazjan

آبیاری در هر دو شرایط رطوبتی تا زمان شروع گلدهی به‌طور یکسان و مطابق نیاز گیاه (پس از تخلیه ۶۰ درصد رطوبت قابل استفاده خاک) انجام شد. از مرحله‌ی شروع گلدهی به بعد، رژیم‌های آبیاری مورد نظر اعمال گردید. رطوبت قابل استفاده خاک به‌صورت مقدار آب موجود در منطقه توسعه ریشه بین ظرفیت مزرعه و نقطه پژمردگی دائم تعریف شد و دو رژیم آبیاری بر اساس درصد حداکثر تخلیه رطوبتی مجاز^۱ (متوسط کسری از کل آب قابل استفاده خاک که می‌تواند از عمق توسعه ریشه تخلیه شود) تعیین شد، به‌طوری که آبیاری پس از تخلیه‌ی ۶۰ و ۹۰ درصد رطوبت قابل استفاده خاک^۲ به‌ترتیب برای آبیاری نرمال و کم آبیاری انجام گردید. برای حصول اطمینان از اعمال صحیح رژیم‌های رطوبتی و تعیین میزان رطوبت خاک از روش وزنی و تهیه نمونه خاک از ۳ عمق ۲۰، ۴۰ و ۶۰ سانتی‌متری استفاده گردید و در آزمایشگاه رطوبت وزنی این نمونه‌ها تعیین شد. در هر تیمار آبیاری زمانی که درصد آب قابل استفاده خاک (رابطه ۱) به سطح آستانه مورد نظر رسید، آبیاری انجام شد. میزان آب آبیاری براساس عمق (رابطه ۲) و حجم (رابطه ۳) آبیاری بدست آمد (Allen et al. 1998).

$$\theta_{\text{irrig}} = \theta_{\text{fc}} - (\theta_{\text{fc}} - \theta_{\text{pwp}}) \times \rho \quad (1)$$

$$D_{\text{irrig}} = (\theta_{\text{fc}} - \theta_{\text{avg}}) \times Z_e \times \rho_b \quad (2)$$

$$V_{\text{irrig}} = A_{\text{field}} \times D_{\text{irrig}} \quad (3)$$

در فرمول‌های بالا θ_{irrig} (درصد): سطح آستانه رطوبت قابل استفاده خاک، θ_{fc} : میزان رطوبت خاک در گنجایش زراعی، θ_{pwp} : میزان رطوبت خاک در نقطه پژمردگی دائم، ρ : مقداری از رطوبت قابل استفاده خاک که می‌تواند در هر تیمار آبیاری کاهش یابد (۶۰ و ۹۰ درصد)، D_{irrig} : عمق آب آبیاری (سانتی‌متر)، θ_{avg} : رطوبت قابل دسترس در منطقه توسعه ریشه (درصد)، Z_e : عمق توسعه ریشه (سانتی‌متر)، ρ_b : چگالی ظاهری خاک، V_{irrig} : حجم آب آبیاری (مترمکعب) و A_{field} : سطح کرت (مترمربع) می‌باشد. صفات مورد مطالعه عبارت از تعداد روز تا رسیدگی، ارتفاع بوته، تعداد انشعاب میوه‌دهنده در بوته، تعداد کپسول در بوته، تعداد دلنه در کپسول، وزن هزار دلنه و عملکرد دلنه در بوته بود و پارامترهای ژنتیکی وراثت پذیری، ضریب تغییرات ژنتیکی و فنوتیپی با استفاده از روابط زیر (۴) محاسبه گردید.

$$\text{وارانس ژنتیکی} = \frac{\text{وارانس فنوتیپی}}{\text{وارانس فنوتیپی}} \times 100 = \text{وراثت پذیری عمومی}$$

1- Management allowable depletion (MAD)

2- Available soil water (ASW)

$$\text{ضریب تغییرات فنوتیپی} = \frac{\sqrt{\text{واریانس فنوتیپی}}}{\text{میانگین صفت}} \times 100 \quad (۴)$$

$$\text{ضریب تغییرات ژنتیکی} = \frac{\sqrt{\text{واریانس ژنتیکی}}}{\text{میانگین صفت}} \times 100$$

تجزیه آماری داده‌ها از طریق تجزیه واریانس مرکب در دو محیط و دو سال، همچنین مقایسات میانگین بر اساس آزمون حداقل اختلاف معنی‌دار (LSD) انجام شد. کلیه محاسبات آماری با استفاده از نرم افزار SAS (SAS 9.4) انجام گردید.

نتایج و بحث

صفت فنولوژیک

نتایج تجزیه واریانس مرکب داده‌ها وجود تفاوت معنی‌دار بین ژنوتیپ‌ها را از نظر زمان رسیدگی نشان داد. زمان رسیدگی ژنوتیپ‌ها تحت تاثیر تنش خشکی قرار گرفت و در هر دو سال در اثر این تنش کاهش معنی‌داری نشان داد (جدول ۲). به طوری که کاهش ۶ و ۷ درصدی برای این صفت به ترتیب در سال اول و دوم مشاهده گردید (جدول ۳). اثر سال و اثر سال $\times$ ژنوتیپ برای این صفت فنولوژیک معنی‌دار بود که گویای اثر متفاوت عوامل محیطی سال بر زمان رسیدگی ژنوتیپ‌ها است.

یکی از راهکارهای مقابله با خشکی فرار از تنش است (Farooq et al. 2012). برخی از گیاهان برای تمام کردن چرخه زندگی خود اقدام به کوتاه کردن این چرخه می‌کنند. این امر نشان‌دهنده واکنش گیاه در جهت تکمیل و اتمام زودتر دوره رشد خود با افزایش مدت تنش کمبود آب است که واکنشی در جهت فرار از خشکی می‌باشد. در مطالعات انجام شده کاهش دوره رشد گیاه در اثر تنش خشکی مشاهده شده است (Srvanathi et al. 2021; Parsaeian et al. 2011).

وجود تنوع ژنتیکی برای دوره رسیدگی نشان داد که از بین ژنوتیپ‌ها می‌توان بر اساس شرایط مورد نظر برای این صفات اقدام به انتخاب نمود. با توجه به پاسخ دهی متفاوت ژنوتیپ‌ها در محیط‌های مختلف آبیاری و در هر سال، مشاهده شد که در محیط معمول آبیاری و در سال اول، ژنوتیپ‌های M556، یکتا و عراقی ۲۲ زودرس‌تر و ارقام اهواز ۱، اهواز ۷ و اردستان ۴ دیررس‌تر از سایر ژنوتیپ‌ها بودند. در همین سال در محیط کم آبیاری، ارقام Tn240، یکتا، عراقی ۲۲ و اولتان زودرس‌تر و ژنوتیپ‌های اهواز ۷، مبارکه ۴، گلپایگان ۴ و اهواز ۱ دیررس‌تر بودند (جدول ۳). در سال دوم در هر دو محیط رطوبتی ژنوتیپ‌های Tn240 و یکتا زودرس‌تر بودند، ولی اهواز ۷، شیراز ۱۰، بیرجند ۶ و جیرفت ۲ در محیط معمول آبیاری و رقم بیرجند ۶ در محیط کم آبیاری دیررس‌تر بودند (جدول ۳).

تفاوت دامنه و میانگین روز تا رسیدگی در طی دو سال و محیط می‌تواند ناشی از واکنش متفاوت ژنوتیپ‌ها به شرایط محیطی آزمایش‌ها باشد. مقایسه ضریب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی در دو سال و محیط رطوبتی نشان داد که برای این صفت تنوع فنوتیپی و ژنتیکی بالایی وجود نداشته است و از آنجا که تفاوت ضریب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی کم است، احتمالاً نشانگر اثر کم عوامل غیر ژنتیکی بر روی این صفت می‌باشد و توارث پذیری عمومی بالای این صفت نیز تایید کننده این مطلب است (جدول ۴). صفت روز تا رسیدگی در مقایسه با سایر صفات ارزیابی شده از ضرایب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی کمتری برخوردار بود، بنابراین در انتخاب ژنوتیپ‌های مناسب برای این صفت محدودیت بیشتری در این مجموعه ژنوتیپ‌ها وجود خواهد داشت. برخلاف نتایج مطالعه حاضر، در مطالعه‌ای بر روی کنبج، تنوع زیادی را برای صفات روز تا گلدهی (۲۵ تا ۹۸ روز) و روز تا رسیدگی (۷۰ تا ۱۴۲ روز) گزارش نمودند (Mahajan et al. 2007). با این حال، در مطالعه حاضر تنوع قابل توجهی برای دوره رسیدگی مشاهده شد، به طوری که برای روز تا رسیدگی ۹۴ تا ۱۴۲ روز بود (جدول ۳). همبستگی مثبت این صفت با عملکرد دانه در بوته در هر دو سال و محیط می‌تواند گویای این باشد که انتخاب بر مبنای زودرسی می‌تواند تا حدودی منجر به کاهش عملکرد دانه در هر دو محیط شود. جمع بندی نتایج دو ساله نشان داد که ژنوتیپ‌های یکتا، M556 و Tn240 در هر دو محیط نرمال و تنش زودرس‌تر و ژنوتیپ‌های اهواز ۷، مبارکه ۴، اهواز ۱ و گلپایگان ۴ در هر دو محیط دیررس‌تر از بقیه ژنوتیپ‌ها بودند (جدول ۳). محققان در آزمایشی دیگر، ارقام یکتا و M556 را به‌عنوان زودرس‌ترین ژنوتیپ‌ها معرفی کردند (Parsaeian et al. 2011).

صفات ریخت‌شناسی

نتایج تجزیه واریانس وجود تفاوت معنی‌دار بین ژنوتیپ‌ها را از نظر صفات ارتفاع بوته، قطر ساقه، و تعداد انشعاب میوه دهنده در بوته نشان داد. اثر سال نیز بر همه صفات به‌جز ارتفاع بوته معنی‌دار بود و تنش خشکی نیز بر همه صفات به استثنای تعداد انشعاب میوه دهنده در بوته دارای اثر معنی‌دار بود (جدول ۲). رشد طولی ساقه از حساس‌ترین صفات به تنش رطوبتی بوده که کاهش فشار تورژسانس از طریق کاهش رشد و توسعه سلول‌ها، موجب کاهش ارتفاع گیاه می‌شود (Srvanathi et al. 2021). در مطالعه حاضر تنش خشکی موجب کاهش ۱۰ و ۱۷ درصدی ارتفاع بوته به ترتیب در سال اول و دوم شد (جدول ۳). در آزمایشی دیگر ارتفاع گیاه کنبج در شرایط کمبود رطوبت خاک کاهش معنی‌داری داشت (Golestani & Pakniyat 2015). در هر دو سال متوسط ارتفاع بوته در محیط معمول رطوبتی بیشتر از محیط تنش بود، اما دامنه وسیع‌تری در بین ژنوتیپ‌ها در سال دوم نسبت به سال اول برای این صفت مشاهده شد و مقایسه ضرایب تنوع و وراثت‌پذیری عمومی نشان می‌دهد که این تنوع بیشتر به دلیل عوامل محیطی بوده است. پایین بودن ضریب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی گویای این است که ژنوتیپ‌های مورد مطالعه از نظر این صفت تنوع کمتری داشته‌اند (جدول ۴). در بررسی تنوع در ۵۱ توده کنبج از نظر عملکرد و صفات تاثیرگذار در آن، ضریب تنوع ژنتیکی متوسطی (۲۰/۶ درصد) را برای ارتفاع بوته گزارش کردند (Solanki & Gupta 2001). برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهد که معمولاً ژنوتیپ‌های پابلند در مقایسه با پاکوتاه دارای مزیت هستند، زیرا در این ژنوتیپ‌ها سطح دریافت کننده نور بیشتر بوده که به انجام فتوسنتز مناسب و در نهایت عملکرد بالا منتهی می‌شود (Srvanathi et al. 2021). بر اساس نتایج حاصل از این

مطالعه، ژنوتیپ‌های Tn240، پاکستانی ۲، گلپایگان ۳ و یکتا در هر دو محیط با رتبه‌های متفاوت از جمله ژنوتیپ‌های پاکوتاه و ژنوتیپ‌های اردستان ۴، جبرفت ۲، شیراز ۱۰ و برازجان نیز در هر دو محیط ژنوتیپ‌های پابلندتر بودند (جدول ۳).

در سال اول تفاوت معنی‌داری برای قطر ساقه بین دو محیط رطوبتی مشاهده نشد و میانگین ۱۱ میلی‌متر را داشت، اما در سال دوم تفاوت آنها معنی‌دار بود و متوسط قطر ساقه در محیط نرمال ۱۰ و در محیط تنش ۸ میلی‌متر بدست آمد (جدول ۲ و ۳). ضریب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی بالایی برای این صفت مشاهده نشد، اما تفاوت کم ضریب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی حاکی از تاثیر بیشتر عوامل ژنتیکی نسبت به عوامل محیطی در کنترل این صفت است (جدول ۴).

میانگین تعداد انشعاب میوه دهنده در بوته در ژنوتیپ‌های ارزیابی شده به ترتیب برابر ۳ و ۲ انشعاب در محیط نرمال و تنش بود. در این مطالعه به‌طور کلی ژنوتیپ‌های شیراز ۸ و داراب ۱ همچنین لاین‌های اهواز ۷، اهواز ۱ و گلپایگان ۴ در هر دو سال و دو محیط رطوبتی به ترتیب بیشترین و کمترین تعداد انشعاب میوه دهنده در بوته را داشتند (جدول ۳). تعداد انشعاب میوه دهنده در بوته به‌طور متوسط با ۵۸/۳ درصد در محیط نرمال و ۶۳/۸ درصد در محیط تنش، بیشترین درصد ضریب تنوع ژنتیکی را در مقایسه با سایر صفات ارزیابی شده در این پژوهش نشان داد (جدول ۴).

بدین ترتیب تنوع ژنتیکی زیادی برای این صفت در بین ژنوتیپ‌های مورد مطالعه وجود دارد که می‌توان از آن برای انتخاب ژنوتیپ‌هایی با تعداد شاخه مطلوب و با توجه به آرایش کاشت و تراکم مناسب استفاده نمود. در مطالعه‌ای که با استفاده از ۵۲ توده کنجد انجام شد، ژنوتیپ‌های مورد مطالعه دارای تنوع قابل ملاحظه‌ای برای تعداد شاخه در بوته بودند (Solanki & Gupta 2001). در تحقیقی دیگر نیز ضریب تنوع ژنتیکی متوسطی را برای این صفت گزارش نمودند (Kumar et al. 2002). وراثت پذیری بالای این صفات نشان دهنده تاثیر بیشتر عوامل ژنتیکی نسبت به عوامل محیطی در کنترل این صفات می‌باشد و شاید به همین علت این صفت زیاد تحت تاثیر تنش خشکی قرار نگرفته است (جدول ۴). با توجه به اینکه ارقامی با ارتفاع و تعداد انشعاب فرعی کمتر و قطر ساقه بیشتر (برای جلوگیری از خوابیدگی ساقه) برای برداشت مکانیزه مناسب‌ترند، لاین‌های گلپایگان ۱ و ۴ برای محیط نرمال و لاین‌های اهواز ۱، گلپایگان ۱ و ۴ برای محیط کم آبیاری معرفی می‌شوند.

عملکرد دانه و اجزای آن

اجزای عملکرد دانه در بوته کنجد شامل تعداد کپسول در بوته، تعداد دانه در کپسول و وزن هزار دانه می‌باشند. تجزیه واریانس مرکب تفاوت معنی‌دار بین ژنوتیپ‌های مورد مطالعه را از نظر صفات عملکرد دانه در بوته، عملکرد دانه در واحد سطح و اجزای عملکرد نشان داد (جدول ۲). تنش خشکی کاهش معنی‌دار عملکرد دانه و اجزای آن را به دنبال داشت. از بین اجزای عملکرد بیشترین کاهش مربوط به تعداد کپسول در بوته بود که کاهش آن در سال دوم (۴۲ درصد) نیز بیشتر از سال اول (۳۵ درصد) بود. یکی از شاخص‌های مناسب جهت انتخاب برای افزایش عملکرد دانه کنجد، صفت تعداد کپسول در بوته است که یکی از اجزای مهم آن به شمار می‌رود (Shim et al. 2001; Solanki & Gupta 2003). در پژوهش حاضر نیز ضریب تنوع ژنتیکی نسبتاً بالایی برای این صفت مشاهده شد، به طوری که به ترتیب در سال اول و دوم در محیط نرمال ۱۵/۷ و ۲۷/۰ و در محیط تنش ۱۶/۸

و ۴۱/۱ درصد بوده است، بنابراین می‌توان از بین ژنوتیپ‌های مورد مطالعه آن‌هایی که دارای تعداد کپسول در بوته بیشتری هستند را انتخاب کرد. در این مطالعه ژنوتیپ مبارکه ۴ بیشترین تعداد کپسول در بوته را در سال اول و در هر دو محیط نرمال و تنش داشت، در حالی که ژنوتیپ‌های Tn234 و بیرجند ۶ بیشترین تعداد کپسول در بوته را به ترتیب در محیط نرمال و تنش در سال دوم داشتند (جدول ۳). در مطالعه‌ای دیگر، بیشترین ضریب تنوع ژنتیکی پس از عملکرد دانه در بوته به صفت تعداد کپسول در بوته اختصاص داشت (Solanki & Gupta 2003). محققین دیگری نیز تنوع زیادی را برای این صفت در ژنوتیپ‌های کنجد گزارش کردند (Kumaresan & Nadarajan 2003; Thangavelu 1994). محققان در مطالعه‌ای بر روی کلکسیون جهانی کنجد، تنوع زیادی را برای این صفت و با دامنه ۲ تا ۷۶ عدد کپسول در بوته گزارش نمودند (Mahajan et al. 2007). این صفت از وراثت پذیری عمومی نسبتاً بالایی برخوردار بود و در محیط تنش وراثت پذیری بیشتری را نشان داد (جدول ۴)، بنابراین نقش عوامل ژنتیکی در کنترل این صفت بیشتر از عوامل غیر ژنتیکی می‌باشد.

صفت تعداد دانه در کپسول نیز یکی از اجزای عملکرد دانه محسوب می‌شود (Shim et al. 2001). بدین ترتیب استفاده از تنوع ژنتیکی موجود برای این صفت و انتخاب ژنوتیپ‌های مناسب، عملکرد دانه را افزایش خواهد داد. دامنه تغییرات این صفت بر اساس میانگین دو سال بین ۷۴/۳۰-۴۵/۱۶ دانه در محیط رطوبتی نرمال و ۶۲/۰۶-۳۶/۹۶ دانه در محیط تنش متغیر بود. در آزمایشی Mahajan et al. (2007) دامنه تغییرات این صفت را در کلکسیون جهانی کنجد از ۲۰ تا ۱۱۰ عدد دانه در کپسول اعلام نمودند. بیشترین میانگین تعداد دانه در کپسول در سال اول به ژنوتیپ اهواز ۱ در محیط نرمال و شیراز ۵ در محیط تنش تعلق داشت و ژنوتیپ‌های شیراز ۵ و مرکزی ۱ نیز بیشترین تعداد دانه در کپسول را به ترتیب در محیط نرمال و تنش در سال دوم ارزیابی داشتند (جدول ۳). قابل توجه است که ژنوتیپ مرکزی ۱ بیشترین عملکرد دانه در واحد سطح را در سال دوم و در محیط تنش به خود اختصاص داده است. ضریب تنوع ژنتیکی برآورد شده برای این صفت در سال اول در محیط نرمال و تنش به ترتیب ۱۰/۳ و ۱۳/۸ درصد و در سال دوم نیز به ترتیب ۲۰/۲ و ۱۵/۹ درصد بود. در مطالعاتی دیگر نیز تنوع قابل ملاحظه‌ای برای صفت تعداد دانه در کپسول در کنجد گزارش شد (Gaikwad et al. 2009; Valarmathi et al. 2004). این صفت وراثت پذیری عمومی بیشتری را در محیط نرمال نسبت به محیط تنش داشته است (جدول ۴) و تفاوت زیاد بین ضرایب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی آن نقش زیاد عوامل غیر ژنتیکی در کنترل این صفت را نشان می‌دهد. تنش خشکی باعث کاهش دوام سطح برگ در گیاه شده که این امر موجب کاهش سطح فتوسنتز کننده در طول دوره رشد گیاه و کاهش تولید ماده خشک و در نتیجه کاهش تعداد کپسول در بوته و تعداد دانه در کپسول می‌شود. بطور کلی تنش خشکی در مرحله گرده افشانی سبب عقیم شدن دانه‌های گرده و در مراحل پس از گرده افشانی موجب اختلال در فتوسنتز و انتقال مواد ذخیره شده به دانه‌ها و کاهش تعداد دانه در کپسول می‌شود. همچنین کاهش تعداد سلول‌های بنیادی در اثر تنش خشکی موجب کاهش تعداد دانه در کپسول می‌شود (Sarmadnia & Kouchaki 1997; Triboi-Blondel & Renard 1999). به‌طور کلی میزان کاهش تعداد کپسول در بوته و تعداد دانه در کپسول، تحت تاثیر ژنوتیپ و شدت تنش می‌باشد (Koca et al. 2007).

جدول ۲. تجزیه واریانس مرکب برای صفات فنولوژیک، ریخت شناسی و اجزای عملکرد دانه مربوط به ارزیابی ۲۸ ژنوتیپ کنگد در دو محیط رطوبتی و طی دو سال زراعی

Table 2. Combined analysis of variance for phenological and morphological traits and yield components of 28 genotypes over two humidity conditions and two years

		میانگین مربعات MS				درجه آزادی		منابع تغییر	
عملکرد	وزن هزار دانه	تعداد دانه در کپسول	تعداد کپسول در بوته	تعداد انشعاب میوه دهنده در بوته	قطر ساقه	ارتفاع بوته	روز تا رسیدگی	Df	S.O.V
Yield per plant	1000-seed weight	Number of seeds per capsule	Number of capsules per plant	Number of fruiting branches per plant	Shoot diameter	Plant height	Days to maturity		
1275**	1291**	321**	144575**	106**	147**	186 ^{ns}	14650**	1	سال (Y)
911**	497**	111**	70026**	1.73*	67.2**	20791**	4047**	1	محیط رطوبتی (HC)
287**	1.70**	40.3 ^{ns}	3390**	0.14 ^{ns}	44.6**	1312**	2.51 ^{ns}	1	Humidity conditions
1.55	2.01	1.64	234	0.39	0.76	181	78.2	6	تکرار (HC × Y)
16.2**	6.76**	6.80**	1619**	18.4**	4.86**	503**	5116**	27	Rep (Y×HC)
6.53**	4.43**	2.92**	478**	1.27**	2.12**	244**	3221**	27	ژنوتیپ (G)
2.91**	2.76**	1.58*	236**	0.52*	0.20 ^{ns}	34.4 ^{ns}	216 ^{ns}	27	Genotype
2.61**	1.74*	1.37 ^{ns}	223**	0.61**	0.19 ^{ns}	101 ^{ns}	202 ^{ns}	27	G × Y
2.31	0.04	61.1	50.2	0.34	0.55	59.3	9.11	27	G × HC
83.4	80.7	19.4	89.6	96.8	84.8	85.2	85.0	27	G × HC × Y
								162	خطا
									Error
									وراثت پذیری عمومی
									(درصد)
									Board-sense heritability (%)

^{ns}: عدم وجود معنی داری، * و **: به ترتیب معنی دار در سطح احتمال ۵ و ۱ درصد. تعداد تکرار آزمایشها در سال اول و دوم به ترتیب ۳ و ۲ بود.
^{ns}: non-significant, * and **: significant at P<0.05 and P<0.01, respectively. The replication was 3 and 2 in first and second year of experiment, respectively.

میانگین وزن هزار دانه در ژنوتیپها برای محیط رطوبتی نرمال و در سال اول و دوم ارزیابی به ترتیب برابر ۳/۱۶ و ۲/۰۹ گرم بود و در محیط تنش به ترتیب ۲/۴۱ و ۱/۶۶ گرم بوده است (جدول ۳). ضریب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی این صفت نسبتاً پایین و در محیطهای مختلف مقادیر متفاوتی داشت (جدول ۴). در مطالعات مختلف بر روی کنگد مقدار ضریب تنوعی که گزارش شده است متفاوت بوده است، به طوری که Kumar et al. (2002) ضریب تنوع ژنتیکی نسبتاً پایین و Solanki & Gupta (2001) ضریب تنوع ژنتیکی نسبتاً بالایی (۲۳/۲ درصد) را برای این صفت گزارش نمودند. از طرف دیگر این صفت وراثت پذیری عمومی با مقادیر متفاوت در هر سال و محیط نشان داد. مطالعه ضرایب تنوع و وراثت پذیری این صفت نشان داد که ژنوتیپهای مورد مطالعه برای این صفت تنوع نسبتاً کمی داشتند و نقش عوامل غیر ژنتیکی در کنترل این صفت نسبتاً زیاد می باشد. با توجه به تنوع مشاهده شده در بین ژنوتیپها به طور کلی بیشترین میزان وزن هزار دانه در هر دو سال و دو محیط رطوبتی مربوط به ژنوتیپ ورامین ۲۸۲۲ بود و کمترین آن به ژنوتیپ Tn240 تعلق داشت (جدول ۳). در تحقیقی Valarmathi et al. (2003) نیز ضمن

ارزیابی ۵۱ توده از دو گونه کنجد زراعی و وحشی، تنوع زیادی را با دامنه ۰/۱۹ تا ۰/۳۵ گرم برای وزن ۱۰۰ دلنه در گونه زراعی کنجد گزارش کردند.

اختلاف بسیار معنی‌داری برای عملکرد دانه در بوته در بین ژنوتیپ‌های مورد مطالعه مشاهده شد (جدول ۲) و تنش خشکی کاهش معنی‌دار این صفت را در هر دو سال موجب شد، به طوری که میانگین این صفت برای محیط نرمال و تنش رطوبتی به ترتیب برابر ۱۸/۶۰ و ۱۰/۶۷ گرم در سال اول و ۹/۹۲ و ۶/۱۲ گرم در بوته در سال دوم بوده است (جدول ۳). اختلاف بسیار معنی‌دار برای عملکرد دانه در بوته کنجد در مطالعات مختلف (۳۶-۳۸) گزارش شده است. وراثت پذیری، ضریب تنوع فنوتیپی و ژنتیکی برای این صفت نسبتاً بالا و در هر محیط رطوبتی متنوع بود، اما در هر دو سال مقدار بیشتر آن مربوط به محیط نرمال رطوبتی بوده است (جدول ۴). محققان در آزمایشی ضریب تنوع ژنتیکی ۱۷ درصد را برای این صفت در برخی لاین‌های کنجد گزارش کردند. با توجه به تنوع خوبی که از نظر این صفت در ژنوتیپ‌های مورد مطالعه وجود دارد، می‌توان از این تنوع ژنتیکی برای انتخاب ژنوتیپ‌هایی با عملکرد دانه بیشتر استفاده نمود (Laurentin & Montilla 2002). در پژوهش حاضر لاین ایرانی مرکزی ۱ که از توده مرکزی گزینش شده بود و لاین اصلاح شده یکتا به ترتیب بیشترین و کمترین عملکرد دانه در بوته را در سال دوم در هر دو محیط تنش و نرمال داشتند (جدول ۳). در حالی که لاین گلپایگان ۱ و ورامین ۲۸۲۲ به ترتیب بیشترین عملکرد دانه در بوته را در محیط نرمال و تنش در سال اول داشتند و کمترین مقدار این صفت در همین سال به ترتیب در محیط نرمال و تنش به ژنوتیپ‌های یکتا و چینی تعلق داشت (جدول ۳).

عملکرد دانه گیاهان زراعی از مهمترین صفات اقتصادی است که به دنبال کاهش فتوسنتز ناشی از تنش خشکی کاهش می‌یابد (Taiz & Zeiger 1991). در بسیاری از گونه‌های گیاهی کاهش عملکرد ناشی از تنش خشکی گزارش شده که مقدار آن بستگی به طول و شدت تنش دارد. عقیم شدن گل‌ها به دلیل وقوع خشکی در دوره گلدهی اتفاق می‌افتد و یکی از دلایل آن کاهش انتقال مواد غذایی به گل و کپسول در حال رشد است، به طوری که جریان انتقال مواد غذایی زیر حد آستانه لازم برای رشد بهینه است (Yadav et al. 2004). به طور کلی خشکی موجب کاهش رشد و نمو گیاه و مانع تولید گل و پرشدن دانه می‌گردد که در نتیجه آن عملکرد دانه در واحد سطح کنجد به تعداد بوته در واحد سطح، تعداد کپسول در بوته، تعداد دانه در کپسول و وزن هزار دانه بستگی دارد. در مطالعات مختلف نشان داده شده است که تنش خشکی باعث کاهش تعداد کپسول در بوته، تعداد دانه در کپسول، وزن هزار دانه و به دنبال آن عملکرد دانه کنجد گردیده و این مطلب بیشتر ناشی از کاهش سطوح فتوسنتز کننده در رقم‌های کنجد مورد مطالعه بوده است (Golestani & Pakniyat 2015; Desoky et al. 2023). عملکرد و اجزا عملکرد گیاهان زراعی تحت تاثیر ژنوتیپ، محیط و مدیریت زراعی قرار می‌گیرند. عملکرد ماده خشک و دلنه نتیجه کارایی یک جامعه گیاهی از نظر استفاده از تشعشع خورشید در طول فصل رشد است (Taiz & Zeiger 1991). قرار گرفتن گیاه کنجد برای مدت طولانی در معرض تنش خشکی (مانند شرایط مطالعه حاضر)، موجب کاهش عملکرد آن می‌شود.

جدول ۳. میانگین صفات فنولوژیک و زراعی مربوط به ۲۸ ژنوتیپ کنجد مورد بررسی در دو محیط رطوبتی (نرمال و تنش) طی دو سال زراعی

Table 3. Means of phenological and agronomic traits for 28 sesame genotypes evaluated in two humidity conditions (normal and stress) over two years

عملکرد دانه در بوته (g)	وزن هزار دانه (g)	تعداد دانه در کپسول	تعداد کپسول در بوته	تعداد انشعاب میوه دهنده	قطر ساقه (mm)	ارتفاع بوته (cm)	روز تا رسیدگی	محیط رطوبتی	سال	ژنوتیپ	کد شناسایی
Yield per plant	1000-seed weight	Number of seeds per capsule	Number of capsules per plant	Number of fruiting branches per plant	Shoot diameter	Plant height	Days to maturity		Year	Genotype	Code
18.16	3.50	75.8	109.3	2.10	10.64	124	135	نرمال	اول	Tn234	1
11.70	2.29	53.2	71.0	2.07	10.61	117	130	تنش	First		
12.97	2.46	46.7	102.3	3.22	11.97	141	110	نرمال	دوم	پاکستانی	2
4.90	1.26	33.7	26.3	1.60	9.23	104	102	تنش	Second		
14.99	3.30	76.3	104.5	0.67	10.54	122	128	نرمال	اول	Pakestania	3
9.16	2.14	59.5	75.2	1.39	10.51	116	121	تنش	First		
9.90	1.93	69.5	46.3	0.76	9.43	131	111	نرمال	دوم	M556	4
4.14	1.34	40.7	15.1	0.15	7.42	92	101	تنش	Second		
17.97	3.66	63.7	95.5	3.63	11.41	128	123	نرمال	اول	هندی	5
12.04	2.48	55.9	76.3	3.48	11.38	115	116	تنش	First		
10.06	1.87	52.3	41.5	2.07	10.14	115	112	نرمال	دوم	Varamin2822	5
6.35	1.41	42.2	22.5	2.48	8.37	103	100	تنش	Second		
15.71	3.77	62.5	100.1	5.20	9.88	105	130	نرمال	اول	۲۸۲۲	5
9.50	2.77	46.4	67.7	4.59	9.85	94	125	تنش	First		
8.83	1.95	45.5	44.7	2.50	9.09	125	115	نرمال	دوم	Indian	4
6.46	1.71	36.9	47.1	3.13	8.44	104	108	تنش	Second		
19.69	3.92	70.5	112.5	3.23	9.58	110	130	نرمال	اول	Varamin2822	5
14.31	2.80	52.5	71.7	3.27	9.53	110	124	تنش	First		
8.27	2.48	48.7	42.8	1.17	8.34	113	116	نرمال	دوم	۲۸۲۲	5
5.49	2.05	29.3	23.7	1.10	7.31	93	108	تنش	Second		

ادامه جدول ۳. میانگین صفات فنولوژیک و زراعی مربوط به ۲۸ ژنوتیپ کنجد مورد بررسی در دو محیط رطوبتی (نرمال و تنش) طی دو سال زراعی

Table 3. (Continued)- Means of phenological and agronomic traits for 28 sesame genotypes evaluated in two humidity conditions (normal and stress) over two years

عملکرد دانه در بوته (g)	وزن هزار دانه (g)	تعداد دانه در کیسول	تعداد کیسول در بوته	تعداد انشعاب میوه دهنده	قطر ساقه (mm)	ارتفاع بوته (cm)	روز تا رسیدگی	محیط رطوبتی	سال	ژنوتیپ	کد شناسایی
Yield per plant	1000- seed weight	Number of seeds per capsule	Number of capsules per plant	Number of fruiting branches per plant	Shoot diameter	Plant height	Days to maturity		Year	Genotype	Code
19.72	2.75	71.5	100.8	3.73	10.43	121	131	نرمال Normal	اول First	Tn240	6
11.18	2.08	66.7	65.0	3.60	10.38	117	116	تنش Stress			
5.80	1.64	43.6	26.4	2.17	7.76	101	107	نرمال Normal	دوم Second		
3.12	1.02	35.7	8.9	0.33	6.13	81	95	تنش Stress			
11.80	3.54	66.0	73.4	3.33	8.77	108	123	نرمال Normal	اول First	یکتا Yekta	7
7.00	2.41	46.8	45.2	3.02	8.72	103	116	تنش Stress			
4.68	1.85	50.3	53.1	3.24	9.51	114	107	نرمال Normal	دوم Second		
2.98	1.57	30.3	9.5	0.56	7.21	82	100	تنش Stress			
16.42	3.28	57.5	136.2	5.97	10.59	111	130	نرمال Normal	اول First	داراب ۱ Darab 1	8
11.33	2.81	50.3	72.5	5.37	10.54	101	124	تنش Stress			
14.09	2.30	57.3	60.1	2.67	9.17	128	122	نرمال Normal	دوم Second		
7.59	1.90	34.0	41.5	3.84	6.97	105	114	تنش Stress			
18.37	3.13	71.0	103.9	4.00	9.93	105	123	نرمال Normal	اول First	عراقی ۲۲ Iraqian22	9
7.29	2.60	57.5	54.0	4.02	9.88	96	116	تنش Stress			
6.72	2.17	43.4	50.1	2.70	8.66	119	122	نرمال Normal	دوم Second		
3.84	1.72	25.0	26.9	2.20	8.03	105	112	تنش Stress			
19.20	2.78	55.9	126.0	1.00	10.17	129	141	نرمال Normal	اول First	اردستان ۴ Ardestan4	10
10.14	2.34	43.6	95.2	0.45	10.12	118	133	تنش Stress			
7.65	2.05	34.9	70.4	0.00	10.70	139	114	نرمال Normal	دوم Second		
5.81	1.71	36.2	46.1	0.53	8.81	114	109	تنش Stress			

ادامه جدول ۳. میانگین صفات فنولوژیک و زراعی مربوط به ۲۸ ژنوتیپ کنگد مورد بررسی در دو محیط رطوبتی (نرمال و تنش) طی دو سال زراعی

Table 3. (Continued)- Means of phenological and agronomic traits for 28 sesame genotypes evaluated in two humidity conditions (normal and stress) over two years

عملکرد دانه در بوته (g)	وزن هزار دانه (g)	تعداد دانه در کپسول	تعداد کپسول در بوته	تعداد انشعاب میوه دهنده	قطر ساقه (mm)	ارتفاع بوته (cm)	روز تا رسیدگی	محیط رطوبتی	سال	ژنوتیپ	کد شناسایی
Yield per plant	1000- seed weight	Number of seeds per capsule	Number of capsules per plant	Number of fruiting branches per plant	Shoot diameter	Plant height	Days to maturity		Year	Genotype	Code
14.79	3.88	59.9	95.0	3.93	11.06	120	128	نرمال Normal	اول First	اولتان Oltan	11
10.64	2.33	41.8	62.6	4.14	11.01	111	تنش Stress	دوم Second			
7.60	1.83	40.1	55.9	3.16	9.59	115	112	نرمال Normal	اول First	اهواز ۱ Ahvaz1	12
5.37	1.43	35.3	35.6	1.97	8.33	102	تنش Stress	دوم Second			
22.74	2.75	77.0	143.2	0.37	11.78	110	142	نرمال Normal	اول First	اهواز ۷ Ahvaz7	13
11.87	2.06	65.3	81.4	0.99	11.74	96	تنش Stress	دوم Second			
11.33	2.11	44.3	84.1	0.07	11.35	121	120	نرمال Normal	اول First	برازجان Borazjan	14
6.95	1.76	35.7	48.4	0.03	8.46	102	تنش Stress	دوم Second			
21.47	3.83	53.8	123.7	0.40	10.78	121	141	نرمال Normal	اول First	بیرجند ۶ Birjand6	15
13.61	2.54	45.3	81.4	0.63	10.78	104	تنش Stress	دوم Second			
10.32	2.12	46.1	75.5	0.00	10.19	120	123	نرمال Normal	اول First	بیرجند ۶ Birjand6	15
7.24	1.86	39.6	41.8	0.20	7.96	96	تنش Stress	دوم Second			
19.30	3.05	75.4	107.1	5.07	9.91	128	124	نرمال Normal	اول First	بیرجند ۶ Birjand6	15
9.52	2.24	69.0	84.9	4.14	9.90	116	116	تنش Stress	دوم Second		
11.09	2.20	60.4	42.0	2.20	9.82	131	119	نرمال Normal	اول First	بیرجند ۶ Birjand6	15
8.50	2.04	50.1	31.8	3.16	8.27	107	114	تنش Stress	دوم Second		
20.86	2.79	64.7	143.1	4.10	10.71	124	124	نرمال Normal	اول First	بیرجند ۶ Birjand6	15
11.94	2.39	56.3	92.0	3.39	10.70	113	118	تنش Stress	دوم Second		
10.42	2.14	25.6	72.1	2.75	10.91	124	124	نرمال Normal	اول First	بیرجند ۶ Birjand6	15
8.81	1.68	24.3	70.8	2.50	9.51	110	116	تنش Stress	دوم Second		

ادامه جدول ۳. میانگین صفات فنولوژیک و زراعی مربوط به ۲۸ ژنوتیپ کنجد مورد بررسی در دو محیط رطوبتی (نرمال و تنش) طی دو سال زراعی

Table 3. (Continued)- Means of phenological and agronomic traits for 28 sesame genotypes evaluated in two humidity conditions (normal and stress) over two years

عملکرد دانه در بوته (g)	وزن هزار دانه (g)	تعداد دانه در کپسول	تعداد کپسول در بوته	تعداد انشعاب میوه دهنده	قطر ساقه (mm)	ارتفاع بوته (cm)	روز تا رسیدگی	محیط رطوبتی	سال	ژنوتیپ	کد شناسایی
Yield per plant	1000- seed weight	Number of seeds per capsule	Number of capsules per plant	Number of fruiting branches per plant	Shoot diameter	Plant height	Days to maturity		Year	Genotype	Code
13.09	3.13	52.6	86.7	4.37	8.85	101	130	نرمال Normal	اول First	پاکستانی ۲ Pakistanian2	16
9.18	2.35	46.0	64.1	4.92	8.84	93	تنش Stress				
7.88	2.08	44.9	49.8	2.54	8.90	127	112	نرمال Normal	دوم Second		
4.93	1.81	33.8	32.9	2.60	7.69	95	105	تنش Stress			
14.13	2.99	57.4	104.4	3.50	9.04	102	129	نرمال Normal	اول First	پنجاب Punjab	17
7.83	2.61	40.9	65.1	4.32	9.04	98	123	تنش Stress			
9.76	2.18	44.6	67.5	1.57	9.49	121	114	نرمال Normal	دوم Second		
7.29	1.81	43.2	30.4	2.07	7.56	97	104	تنش Stress			
16.78	2.95	59.7	129.8	4.51	10.48	131	128	نرمال Normal	اول First	جیرفت ۲ Jiroft2	18
11.59	2.47	50.9	75.7	4.50	10.47	109	124	تنش Stress			
8.81	2.03	41.1	60.7	3.03	10.42	145	124	نرمال Normal	دوم Second		
5.42	1.67	38.8	47.3	2.97	9.12	118	114	تنش Stress			
16.45	2.72	56.5	119.2	2.17	10.97	122	128	نرمال Normal	اول First	چینی Chinese	19
6.63	2.28	48.6	79.5	1.11	10.97	101	121	تنش Stress			
5.49	1.74	33.8	38.7	0.65	8.01	102	116	نرمال Normal	دوم Second		
3.97	1.49	51.3	11.9	0.07	7.07	98	101	تنش Stress			
18.03	2.84	66.9	113.3	5.12	10.44	126	125	نرمال Normal	اول First	شیراز ۱۰ Shiraz10	20
8.91	2.44	59.1	67.7	4.38	10.44	102	116	تنش Stress			
11.16	2.23	51.7	71.9	3.23	10.66	135	123	نرمال Normal	دوم Second		
7.65	1.83	51.3	40.3	3.13	9.20	123	115	تنش Stress			

ادامه جدول ۳. میانگین صفات فنولوژیک و زراعی مربوط به ۲۸ ژنوتیپ کنگد مورد بررسی در دو محیط رطوبتی (نرمال و تنش) طی دو سال زراعی

Table 3. (Continued)- Means of phenological and agronomic traits for 28 sesame genotypes evaluated in two humidity conditions (normal and stress) over two years

عملکرد	وزن هزار دانه در بوته (g)	تعداد دانه در کپسول	تعداد کپسول در بوته	تعداد انشعاب میوه دهنده	قطر ساقه (mm)	ارتفاع بوته (cm)	روز تا رسیدگی	محیط رطوبتی	سال	ژنوتیپ	کد شناسایی
Yield per plant	1000-seed weight	Number of seeds per capsule	Number of capsules per plant	Number of fruiting branches per plant	Shoot diameter	Plant height	Days to maturity		Year	Genotype	Code
21.46	3.12	76.3	98.6	4.38	10.16	119	135	نرمال	اول	شیراز ۵ Shiraz5	21
12.73	2.22	70.6	74.8	4.23	10.18	105	130	تنش	First		
14.40	2.29	72.3	76.4	2.48	10.82	128	119	نرمال	دوم		
8.61	1.70	48.9	32.4	2.97	8.74	103	112	تنش	Second		
20.54	3.31	60.1	103.4	5.47	10.97	119	131	نرمال	اول	شیراز ۸ Shiraz8	22
11.22	2.35	55.4	71.2	4.98	10.98	107	117	تنش	First		
12.60	2.19	66.3	53.8	3.67	10.11	126	117	نرمال	دوم		
5.49	1.49	36.6	37.3	3.57	8.63	112	111	تنش	Second		
21.99	2.91	71.7	125.3	1.13	11.26	104	135	نرمال	اول	گلپایگان ۳ Golpayegan3	23
12.13	2.49	64.5	88.7	0.93	11.27	98	127	تنش	First		
11.03	2.08	43.1	64.3	0.47	9.50	110	116	نرمال	دوم		
6.59	1.67	45.5	37.2	0.27	7.65	91	110	تنش	Second		
26.43	2.90	67.1	145.5	0.86	11.57	104	135	نرمال	اول	گلپایگان ۱ Golpayegan1	24
10.65	2.52	66.1	87.8	1.41	11.59	96	129	تنش	First		
10.56	1.88	43.6	72.1	0.19	9.69	118	116	نرمال	دوم		
4.65	1.70	36.5	40.2	0.03	8.58	96	111	تنش	Second		
17.48	2.95	55.0	140.1	0.53	11.71	107	140	نرمال	اول	گلپایگان ۴ Golpayegan4	25
11.77	2.38	36.6	72.3	0.87	11.72	90	134	تنش	First		
10.22	2.10	43.5	80.4	0.00	11.20	122	119	نرمال	دوم		
5.35	1.67	37.3	49.2	0.13	9.07	100	113	تنش	Second		

ادامه جدول ۳. میانگین صفات فنولوژیک و زراعی مربوط به ۲۸ ژنوتیپ کنجد مورد بررسی در دو محیط رطوبتی (نرمال و تنش) طی دو سال زراعی

Table 3. (Continued)- Means of phenological and agronomic traits for 28 sesame genotypes evaluated in two humidity conditions (normal and stress) over two years

عملکرد	وزن هزار دانه	تعداد دانه	تعداد کپسول در	تعداد انشعاب میوه	قطر ساقه	ارتفاع بوته	روز تا رسیدگی	محیط رطوبتی	سال	ژنوتیپ	کد شناسایی
Yield per plant	1000-seed weight (g)	Number of seeds per capsule	Number of capsules per plant	Number of fruiting branches per plant	Shoot diameter (mm)	Plant height (cm)	Days to maturity		Year	Genotype	Code
24.71	2.85	68.6	153.1	1.55	11.36	124	140	نرمال	اول	مبارکه ۴ Mobarakeh4	26
12.56	2.52	50.7	111.8	1.08	11.37	114	تنش	First			
8.46	1.98	33.2	75.8	0.53	10.32	125	نرمال	دوم			
6.39	1.47	33.4	44.7	0.17	8.71	103	تنش	Second			
19.93	2.87	71.1	112.0	3.07	9.28	115	130	نرمال	اول	مرکزی ۱ Markazi1	27
11.90	2.51	68.3	66.9	3.09	9.29	92	تنش	First			
17.90	2.37	53.0	84.0	3.37	9.29	115	نرمال	دوم			
12.23	2.03	55.9	64.2	3.23	7.59	107	تنش	Second			
18.61	2.89	65.2	109.4	3.13	10.84	127	135	نرمال	اول	ناز تک شاخه Naz-single branch	28
10.53	2.18	60.5	72.2	3.29	10.85	100	تنش	First			
9.72	2.19	50.0	54.8	2.21	9.43	124	نرمال	دوم			
5.39	1.79	30.0	30.0	2.17	8.37	112	تنش	Second			
4.80	0.52	10.3	21.4	1.00	1.06	12	2	نرمال	اول	LSD (0.05)	
2.83	0.48	16.5	11.1	0.99	1.10	10	3	تنش	First		
2.27	0.30	12.7	12.9	1.16	1.49	16	6	نرمال	دوم		
1.87	0.31	14.5	7.2	0.85	1.20	12	6	تنش	Second		

جدول ۴. وراثت پذیری عمومی، ضرایب تغییرات فنوتیپی و ژنوتیپی صفات مختلف فنولوژیک، ریخت شناسی و زراعی در ژنوتیپ‌های مختلف کنگد در دو سال زراعی و در دو محیط رطوبتی (نرمال و تنش)
Table 4. Broad-sense heritability, phenotypic and genotypic coefficients of variation for phenological, morphological and agronomic traits in different genotypes of sesame in two humidity conditions (normal and stress) over two years

وراثت پذیری عمومی (درصد)		ضریب تنوع ژنتیکی (درصد)				ضریب تنوع فنوتیپی (درصد)							
Broad-sense heritability		Genotypic coefficient				Phenotypic coefficient							
سال دوم		سال اول		سال دوم		سال اول		سال دوم		سال اول			
تنش	نرمال	تنش	نرمال	تنش	نرمال	تنش	نرمال	تنش	نرمال	تنش	نرمال		
Stress	Normal	Stress	Normal	Stress	Normal	Stress	Normal	Stress	Normal	Stress	Normal		
69.6	57.3	96.3	98.4	4.8	3.7	5.4	4.5	5.8	4.9	5.5	4.5	روز تا رسیدگی	
58.5	44.6	71.8	67.7	8.4	7.1	7.7	7.3	11	10.7	9.1	8.9	Days to maturity	
46.9	46.8	66.4	67.7	8.4	8.7	7.2	7.2	12.3	12.8	8.8	8.7	ارتفاع بوته (cm)	
86.1	73.1	90.8	92.2	76.5	62.2	51	54.5	82.5	72.7	53.5	56.7	Plant height	
91.6	81.6	84.4	74.9	41.1	27	16.8	15.7	43	29.9	18.3	18.1	قطر ساقه (mm)	
31.9	60.6	47	64.4	15.9	20.2	13.8	10.3	28.1	26	20.2	12.9	Shoot diameter	
55.3	47.4	16.6	64	12.7	8.3	4.4	10.6	17	12.1	10.7	13.3	تعداد انشعاب میوه دهنده	
72.8	79.6	59.8	61	30.4	27.7	15.8	15.7	35.7	31	20.4	20.1	در بوته	
													Number of fertile branch per plant
													تعداد کپسول در بوته
													Number of capsule per plant
													تعداد دانه در کپسول
													Number of seed per capsule
													وزن هزار دانه (g)
													Thousand seed weight
													عملکرد دانه در بوته (g)
													Yield per plant

نتیجه‌گیری کلی: نتایج مطالعه حاضر نشان داد که لاین‌های مورد بررسی از نظر زمان رسیدگی، ارتفاع بوته، قطر ساقه

و وزن هزار دانه تنوع کمی داشتند و از نظر تعداد دانه در کپسول، تعداد کپسول در بوته، تعداد انشعاب میوه‌دهنده و عملکرد دانه در بوته تنوع بالایی نشان دادند، بنابراین انتخاب از نظر این صفات در این جمعیت می‌تواند کارا باشد. از طرف دیگر مطالعه وراثت‌پذیری و بررسی سهم عوامل ژنتیکی و غیر ژنتیکی نشان داد که در کنترل صفات تعداد دانه در کپسول و تعداد انشعاب میوه دهنده سهم عوامل ژنتیکی بیشتر است بنابراین می‌توان برای انتخاب غیر مستقیم عملکرد دانه از این صفات بهره برد. نتایج نشان داد که تنوع مشاهده شده در سال دوم نسبت به سال اول و در محیط تنش رطوبتی نسبت به محیط نرمال رطوبتی بیشتر بوده است و بررسی وراثت‌پذیری گویای تفاوت مقدار وراثت‌پذیری صفات مختلف در محیط‌های متفاوت است. وراثت‌پذیری تعداد انشعاب میوه دهنده و تعداد دانه در کپسول در محیط نرمال بیشتر بود در حالی که برای تعداد کپسول وراثت‌پذیری بیشتر در محیط تنش رطوبتی مشاهده شد که به نظر می‌رسد انتخاب بر اساس این صفات می‌تواند در هر محیط متفاوت باشد و در برنامه‌های اصلاحی آبی می‌توان این مطلب را در نظر گرفت. لاین‌های مرکزی ۱، گلپایگان ۱ و ورامین ۲۸۲۲ نیز به‌عنوان ارقام پر محصول و

لاین‌های اهواز ۱، گلپایگان ۱ و ۴ به‌عنوان ارقام مناسب برای برداشت مکانیزه معرفی می‌شوند که می‌توانند در برنامه‌های اصلاحی آبی استفاده شوند.

References

- Allen, R. G., Pereira, L. S., Raes, D., & Smith, M. (1998). FAO Irrigation and drainage. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, pp. e156.
- Anbanandan, V., Saravanan, K., & Sabesan, T. (2009). Variability, heritability and genetic advance in rice (*Oryza sativa* L.). *International Journal of Plant Science*, 3(2), 61-63.
- Babar, M., Khan, A. A., Arif, A., Zafar, Y., & Arif, M. (2007). Path analysis of some leaf and panicle traits affecting grain yield in doubled haploid lines of rice (*Oryza sativa* L.). *Journal of Agriculture Research*, 45(4), 245-252.
- Desoky, E. S. M., Alharbi, K., Rady, M. M., Elnahal, A. S., Selem, E., Arnaout, S. M., & Mansour, E. (2023). Physiological, biochemical, anatomical, and agronomic responses of sesame to exogenously applied polyamines under different irrigation regimes. *Agronomy*, 13(3), 875. <https://doi.org/10.3390/agronomy13030875>
- Farooq, M., Hussain, M., Wahid, A., & Siddique, K. H. M. (2012). Drought stress in plants: an overview. Plant responses to drought stress: From morphological to molecular features, 1-33. Springer Heidelberg, New York. https://doi.org/10.1007/978-3-642-32653-0_1
- Fukuda, Y., Nagata, M., Osawa, T., & Namiki, M. (1986). Chemical aspects of the antioxidative activity of roasted sesame seed oil, and the effect of using the oil for frying. *Agriculture and Biological Chemistry*, 50, 857-862. <https://doi.org/10.1080/00021369.1986.10867500>
- Gaikwad, K., Lal, J. & Kumar, H. (2009). Genetic architecture of yield and yield attributing characters in sesame (*Sesamum indicum* L.). *Journal of Crop Improvement*, 36, 31-36.
- Golestani, M., & Pakniyat, H. (2015). Evaluation of traits related to drought stress in sesame (*Sesamum indicum* L.) genotypes. *Asian Journal of Scientific Research*, 5(9), 465. <https://doi.org/10.18488/journal.2/2015.5.9/2.9.465.472>
- Gunstone, F. (2011). Vegetable Oils in Food Technology: Composition, Properties and Uses. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781444339925>
- Islam, F., Gill, R. A., Ali, B., Farooq, M. A., Xu, L., Najeeb, U., & Zhou, W. (2016). Sesame. In *Breeding Oilseed Crops for Sustainable Production* (pp. 135-147). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-801309-0.00006-9>
- Kamal-Eldin, A., & Appelqvist, L. Å. (1994). Variation in fatty acid composition of the different acyl lipids in seed oils from four *Sesamum* species. *Journal of American Oil Chemists' Society*, 71, 135-139. <https://doi.org/10.1007/BF02541547>
- Koca, H., Bor, M., Özdemir, F., & Türkan, İ. (2007). The effect of salt stress on lipid peroxidation, antioxidative enzymes and proline content of sesame cultivars. *Environmental and Experimental Botany*, 60, 344-351. <https://doi.org/10.1016/j.envexpbot.2006.12.005>
- Kumar, P. S., Sundararajan, R., Thangavel, P., Karuppiyah, P., & Ganesan, J. (2002). Variability studies in the second generation of intervarietal crosses in sesame (*Sesamum indicum* L.). *Sesame Safflower Newsletter*, 17, 36-39.
- Kumaresan, D., & Nadarajan, N. (2003). Genetic divergence analysis in sesame (*Sesamum indicum* L.). *Sesame Safflower Newsletter*, 18, 15-19.

- Laurentin, H., & Montilla, D. (2002). Variability studies for yield and yield components in white-grain sesame. *Sesame Safflower Newsletter*, 17, 26-28.
- Mahajan, R., Bisht, I., & Dhillon, B. (2007). Establishment of a core collection of world sesame (*Sesamum indicum* L.) germplasm accessions. *Sabrao Journal Breeding Genetics*, 39, 53-64.
- Mansouri, S., & Soltani Najafabadi, M. (2021). Flexibility in behavior of prominent components of the yield of sesame genotypes under normal and water limiting condition. *Journal of Crop Breeding*, 13(37), 75-84. <https://doi.org/10.52547/jcb.13.37.75>
- Mohammadi, S. A., & Prasanna, B. M. (2003). Analysis of genetic diversity in crop plants salient statistical tools and considerations. *Crop Science*, 43, 1235-1248. <https://doi.org/10.2135/cropsci2003.1235>
- Parsaeian, M., Mirlohi, A., & Saeidi, G. (2011). Study of genetic variation in sesame (*Sesamum indicum* L.) using agro-morphological traits and ISSR markers. *Russian Journal of Genetics*, 47, 314-321. <https://doi.org/10.1134/S1022795411030136>
- Pearson, D. C., Rosielle, A. A., & Boyd, W. J. R. (2007). Heritabilities of five wheat quality traits for early generation selection. *Australian Journal Experimental Agriculture*, 21, 512- 515. <https://doi.org/10.1071/EA9810512>
- Pusadkar, P. P., Kokiladevi, E., Bonde, S. V., & Mohite, N. R. (2015). Sesame (*Sesamum indicum* L.) importance and its high quality seed oil: a review. *Trends Bioscience*, 8, 3900-3906.
- Sarmadnia, G., & Kouchaki, A. (1997). Physiological aspects of rainfed agriculture (translation). Mashhad University Jihad Publications, Iran.
- Shim, K. B., Kang, C. W., Lee, S. W., Kim, D. H., & Lee, B. H. (2001). Heritabilities, genetic correlations and path coefficients of some agronomic traits in different cultural environments in sesame. *Sesame Safflower Newsletter*, 16, 16-22.
- Shyu, Y. S., & Hwang, L. S. (2002). Antioxidative activity of the crude extract of lignan glycosides from unroasted Burma black sesame meal. *Food Research International*, 35, 357-365. [https://doi.org/10.1016/S0963-9969\(01\)00130-2](https://doi.org/10.1016/S0963-9969(01)00130-2)
- Singh, K.B., Geletu, B., & Malhotra, R. S. (1990). Association of some characters with seed yield in chickpea collections. *Euphytica*, 49, 83-88. <https://doi.org/10.1007/BF00024133>
- Singh, R. K., & Singh, O. (2005). Genetic variation for yield and quality characters in mutants of aromatic rice. *Annals Agriculture Research*, 26(3), 406- 410.
- Solanki, Z., & Gupta, D. (2001). Combining ability and heterosis for quantitative characters in sesame. *Annals of Arid Zone*, 40, 457-460.
- Solanki, Z., & Gupta, D. (2003). Inheritance studies for seed yield in sesame. *Sesame Safflower Newsletter*, 18, 25-28.
- Sravanthi, A. L., Ratnakumar, P., Reddy, S. N., Eswari, K. B., Pandey, B. B., Manikanta, C. H. L. N., Ramya, K. T., Sonia, E., Mohapatra, S., Gopika, K., & Anusha, P. L. (2021). Morpho-physiological, quality traits and their association with seed yield in sesame (*Sesamum indicum* L.) indigenous collection under deficit moisture stress. *Plant Physiology Reports*, 26, 1-11. <https://doi.org/10.1007/s40502-021-00621-0>
- Subhashchandra, B., Lohithaswa, H. C., Desai, S. A., Hanchinal, R. R., Kalappanavar, I. K., Math, K. K., & Salimath, P. M. (2010). Assessment of genetic variability and relationship between genetic diversity and transgressive segregation in tetraploid wheat. *Karnataka Journal of Agriculture Science*, 22, 36- 38.

- Taiz, L., & Zeiger, E. (1991). *Plant Physiology the Benjamin*. Cummings Redwood City 565.
- Thangavelu, S. (1994). Diversity in wild and cultivated species of *Sesamum* and its use. In: *Sesame Biodiversity in Asia Conservation, Evaluation and Improvement*. Arora, R. K. and Riley, K. W. (Eds.). IPGRI, New Delhi. pp 13-23.
- Triboi-Blondel, A. M., & Renard, M. (1999). Effects of temperature and water stress on fatty acid composition of rapeseed oil. In 10th Int. Rapeseed Cong., September 26-29, Canberra, Australia.
- Valarmathi, G., Kumar, M., & Saravanan, N. (2004). Genetic variability and correlation studies for seed related traits in sesame. *Sesame Safflower Newsletter*, 19, 12-14.
- Valarmathi, G., Surendran, C., Vanniarajan, C., Kumar, M., & Saravanan, N. A. (2003). Morphological and biochemical characterization of sesame (*Sesamum indicum* L. and *S. mulayanum* L). *Sesame Safflower Newsletter*, 18, 42-46.
- Xu, J., Chen, S., & Hu, Q. (2005). Antioxidant activity of brown pigment and extracts from black sesame seed (*Sesamum indicum* L.). *Food Chemistry*, 91, 79-83. <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2004.05.051>
- Yadav, R. S., Hash, C. T., Bidinger, F. R., Devos, K. M., & Howarth, C. J. (2004). Genomic regions associated with grain yield and aspects of post-flowering drought tolerance in pearl millet across stress environments and tester background. *Euphytica*, 136, 265-277. <https://doi.org/10.1023/B:EUPH.0000032711.34599.3a>
- Yamanura, K. M., & Nadaf, H. (2009). Combining ability and gene action for yield and yield components in sesame (*Sesamum indicum* L.). *Karnataka Journal of Agriculture Science*, 22, 255-260.